

KULTURA ČASTI I NASILJE: RAZVOJ I OGLED U SLUČAJU “SABORSKOG VRITNJAKA”

Filip Šimetin Šegvić
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Zagreb

Antea Tokić
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Zagreb

UDK [328.1:355.131] (497.5)“1885”(091)
[316.4:32] (497.5)“188”(091)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 21. 6. 2021.

Prihvaćeno: 14.9.2022.

DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/yppn4ocdv09>

U kolektivnom je sjećanju do danas ostao važan saborski incident koji se 5. listopada 1885. dogodio tijekom žučljive rasprave o aferi prijenosa arhivskog materijala iz zagrebačkoga Zemaljskog arhiva u Budimpeštu. Kulminacija rasprave i nereda u sabornici zbila se kada je Josip Gržanić udario bana Károlyja Khuen-Héderváryja u stražnjicu. Taj se incident, na događajnoj razini, uzima kao polazište propitivanja koncepcija časti i mentaliteta 19. stoljeća.

Ključne riječi: čast, kultura nasilja, ban, “vritnjak”, 19. stoljeće

Uvod

Poznati “saborski vritnjak” zasigurno je jedan od najživopisnijih događaja hrvatske političke povijesti. Taj je trenutak kulminacija rasprave o “arhivskoj aferi”, koja se protezala od premještanja trinaest kutija *Neoregistrata acta* odnosno sedamnaest knjiga sa skoro 18 000 spisa sredinom srpnja 1885. iz Zemaljskog arhiva u Zagrebu u Budimpeštu. Dogodilo se to po nalogu tadašnjeg bana Károlyja Khuen-Héderváryja, koji je zakonski bio nadzornik arhiva.¹ Rasprava je zaživjela u hrvatskom tisku od 21. srpnja 1885. kada se na stranicama *Pozora* javio knjižničar i arhivar JAZU-a Ivan

¹ O Kukuljeviću i prijenosu arhivskih spisa iz Pešte vidjeti: Ivan Kukuljević, *Primanje hrvatskih spisa u Budim-Pešti god. 1849. – 1851.*, Zagreb 1885.; Igor Karaman, Djelatnost Ivana Kukuljevića kao zemaljskog arhivara 1848–1860., *Arhivist*, br. 5, sv. 3, Zagreb 1955., str. 6–14; Magdalena Lončarić, Ivan Kukuljević Sakcinski i zbivanja 1848./49. u Hrvatskoj, *Historia Varasdiensis: Časopis za varaždinsku povijesnicu*, br. 1, Varaždin 2011., str. 167–182.

Krstitelj Tkalčić, a o njoj su pisale i mađarske novine.² Sjednica Hrvatskog sabora sazvana je tek 30. rujna, no na red rasprave tog dana nije došao prijedlog Grge Tuškana o optužbi bana i provođenju kaznenog postupka.³ Međutim, na sljedećoj je raspravi 3. listopada on zauzeo prvu točku dnevnog reda te se povela žestoka diskusija. Među onima koji su zastupali oporbu, ali i povjesničarsku struku, bio je i Tadija Smičiklas, pristaša Strossmayerovih neovisnih narodnjaka, koji je opširno objasnio okolnosti pod kojima su, prema zahtjevu bana Jelačića, ti dokumenti izdvojeni iz gradiva arhiva u Budimu i predani Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom kao spisi koji su važni za hrvatsku povijest.⁴ Konačno, 5. listopada u raspravu se uključio i sam ban, koji je svojim riječima da “što se pako tiče posjeda, o kojem je gosp. zastupnik kazao, da je bila u faktičnom posjedu zemlja preko 35 godina, to znamo svi, to ne mogu niti ja poreći. Ali da li je to bio pošten posjed, kao što je to označio g. predgovornik, o tom bi ja podvojio [...]”⁵ izazvao silno negodovanje i buku u sabornici, zahtjeve za opozivom te izjave, a napadima na Khuen-Héderváryja se posebice istaknuo jedan od vođa pravaša, David Starčević, nakon čega ban izlazi iz prostorije. Tada se navodno dogodio slavni “vritnjak” kojeg saborski zapisnik nije zabilježio, niti se spominje u službenim *Narodnim novinama*. Naime, dok je ban izlazio iz sabornice, pravaški zastupnik Josip Grižanić je, nakon Starčevićeve opaske da se ne smije dopustiti da ban samo tako otiđe, potčrao za Khuenom, izgurao ga te udario čizmom u stražnjicu.⁶ Taj događaj međutim nije zabilježen u zapisniku sjednice, vlada i režimska Narodna stranka su tvrdile da se nije dogodio, a akterima, kao i autorima, urednicima listova koji su vijest prenosili suđeno je na pristrano vođenim sudskim procesima.⁷

Pitanja koja se postavljaju jesu: zašto se takav jedan, u svojoj srži nasilan čin, koji nije doveo ni do kakve promjene, slavio te se smatrao i smatra važnim, kao i zbog čega je vlast taj čin toliko negirala te progonila počinitelje i svaki spomen događaja? Svakako, izravni kontekst događanja je stanje u Banskoj Hrvatskoj i mišljenje nekih vodećih političara da je 1883. zemlja ustvari kažnjena imenovanjem bana Khuena, za kojeg se smatralo da je stranac (iako to ustvari nije bio) koji hrvatske interese podređuje diktatu Budimpešte i Beča. Predviđanja da će ban vrlo brzo pasti nisu se pokazala istinitima. Dapače, taktika bana Khuen-Héderváryja da se, prema uzoru na ugarske političke prilike obračuna s oporbnom na sve zakonske, a ponekad i nezakonske načine, zatekla je hrvatske oporbene političare. Oporbeni pravaši, pritisnuti kao nikada do

² Osobito su, i to svakodnevno, o toj temi pisali *Pozor* i *Sloboda*, koji su, zbog kritike bana i arhivara Miškatovića, koji je taj postupak pokušavao opravdati ogrlašujući se i od vlastite odgovornosti navodima da je po nalogu bana spise predao Predsjedništvu zemaljske vlade, bili plijenjeni. Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb 2000., str. 489–490.

³ *Saborski dnevnik Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1884. – 1887.*, sv. 1, Zagreb 1887., str. 827.

⁴ Isto, str. 837–840.

⁵ *Djela Dra. Ante Starčevića*, knj. 1: *Govori*, Zagreb 1893., str. 282. Usp. Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 492.

⁶ Isto, str. 491–492.

⁷ Isto, str. 492, 497–506.

tada, pouzdali su se u svoju popularnost među širim slojevima stanovništva. Upravo je to vrijeme kada, kako piše Ivan Peršić, stranka s područja Primorja i Gorskog kotara prelazi u glavni grad Trojedne Kraljevine, organizirajući svoje djelatnosti oko tiskanja oporbenih listova i knjižare Gavre Grünhuta.⁸ Popularnost pravaša, njihovih vođa, kao “pučkih tribuna” kojima je zadatak razotkriti u javnosti banovu protuhrvatsku politiku, često se oslanjala – što iz okolnosti, što iz samog karaktera stranke – na duge govore, teatralne nastupe i pokoji simbolički čin. Takvi su javni znakovi protesta često promišljeni u određenom kontekstu, ali su istovremeno i znak političke nemoći u sustavu koji oporbi nije davao mnogo prostora za efikasnim djelovanjem, a koji je upravo takve trenutke koristio kao opravdanje za daljnje političke progone. No, kakav je u tom smislu promišljeni kontekst “vritnjaka”?

Kako bi se to razumjelo potrebno je sagledati misaonu pozadinu u duljem vremenskom trajanju, prema kojoj je u Banskoj Hrvatskoj 19. stoljeća pitanje časti bilo još uvijek od izrazitog značaja. Iako u 19. stoljeću dolazi do promjene koncepta časti, ta promjena ne zahvaća sve dijelove Europe jednako ni istom brzinom – tako u drugoj polovici 19. stoljeća hrvatski zastupnici i javnost čast shvaćaju skoro jednako kao i stoljećima ranije. U ovom se radu saborski vritnjak neće promatrati u kontekstu hrvatske (događajne) povijesti, već kao manifestacija jedne paradigme. Pokušava se dati pregled kako (naslijeđenog) mentaliteta tadašnjeg društva u vezi pitanja časti i muževnosti, tako i općenite povezanosti časti i nasilja u svrhu rasvjetljavanja motiva aktera “vritnjaka”. Taj je događaj odjeknuo hrvatskom javnošću zbog svoje izrazite simbolike: njegovo odobravanje pokazalo je sve nakupljeno nezadovoljstvo Khuenovom vladavinom; memorabilije koje ga slave, poput malih “saborskih čizmica” koje su postale popularan predmet kulture sjećanja i materijalne kulture komemoriranja događaja (koji u ovom slučaju daje uvid i u povijest humora), a koje su kružile pučanstvom, svjedoče o razvitku političke kulture naroda koji sada i vanjskim simbolima pokazuje svoj stav o određenom pitanju.⁹ Kako Ute Frevert primjećuje, “[...] čast i pokušaji njenog narušavanja odavno igraju ulogu u međunarodnoj politici, gdje čast označava snagu, a nemogućnost njene obrane slabost”.¹⁰ U 19. se stoljeću ta veza moći i časti dodatno produbljuje i koristi zahvaljujući pojavi nacionalne političke javnosti i medija – građanin poistovjećuje čast svoje države s vlastitom, što dovodi do tog da u sprezi praćenja tekućih zbivanja i dalekog doseg te političke opredijeljenosti medija svaki čin nepoštivanja postaje prvorazredno pitanje nacionalne egzistencije, ali i napad na vlastitu čast pojedinca-građanina.¹¹

⁸ Ivan Peršić, *Kroničarski spisi*, prir. Stjepan Matković, Zagreb 2002., str. 38.

⁹ Vlatko Smiljanić, *Saborski “vritnjak”* Karoly Khuen-Hedervaryju i politička kultura u Hrvatskoj u posljednja dva desetljeća 19. stoljeća, završni rad, Hrvatski studiji, Zagreb 2018., str. 28–29.

¹⁰ Ute Frevert, *The Politics of Humiliation. A Modern History*, Oxford 2020., str. 141.

¹¹ Isto, str. 141, 178–179.

Pitanje časti

U ranom novom vijeku kategorije časti i reputacije služile su kao sredstva stvaranja percepcije o vlastitoj osobi ili obitelji te kao projekcija u svijet, veza privatnog i javnog.¹² Čast je, iako povezana sa samopoštovanjem pojedinca, smatrana za nešto što čovjeku pridjeva okolina. Ona je binarna – osoba ju ili ima ili nema. Ukoliko je čovjek nije spreman braniti pod svaku cijenu, gubi ju, često u potpunosti. Ljudi svih društvenih slojeva su strepili od njena gubitka – naročito jer je najčešće nosio realne posljedice. Dante Alighieri radije je prihvatio gubitak doma u obliku izgnanstva iz Firence od gubitka časti nakon što su ga politički protivnici optužili za korupciju. Čak su i oni najnižeg statusa, poput krvnika, imali osobnu čast koju je trebalo braniti. Dok je *infamia facti* (loša reputacija) nosila ozbiljne društvene posljedice bez formalnih sankcija, *infamia iuris* mogla je dovesti do tog da osramočena osoba ne može biti svjedok u sudskom slučaju ili kakav službenik.¹³ Tijekom stoljeća čast je prešla put od uglavnom vanjske vrednote k onoj unutarnjoj. Pieter Spierenburg taj proces naziva "spiritualizacijom časti" koja nasilničko ponašanje ublažava, umanjuje i čini društveno prihvatljivijim. To se može ilustrirati pomakom od koncepta "časti" više k "dostojanstvu". Osjećaj časti više nije vezan primarno za tijelo, već postaje duhovna svijest vlastite, privatne časti koja ima izraženu društvenu ulogu.¹⁴ Gerd Schwerhoff pak opadanje nasilja dovodi u vezu s time što je ono od prvotno društveno integrativne zadobilo ulogu društvene distinkcije: s vremenom se nasilje povezano s časti prakticiralo samo među statusno jednakima, dok su prije društvene grupe više komunicirale, makar agresijom. Samo nasilje bilo je vid komunikacije – svi slojevi društva dijelili su jednaka očekivanja, od kojih je najvažnija potreba za obranom časti. Tako dolazimo do paradoksa da, iako je ona bila u srcu nasilja, bila je i izrazito važan čimbenik "održavanja društvenog reda".¹⁵

Pri razmatranju pitanja časti vidljiva je njena osobita povezanost s javnim mnijenjem. Tako austrijski vojni kazneni zakonik iz 1855. propisuje da je "Ehrennotwehr"¹⁶ uz pomoć oružja legalan kada je čast časnika [...] pod napadom, bez provokacije i u prisutnosti jedne ili više osoba" – uvrede iznesene u četiri oka nisu imale nikakvu težinu.¹⁷ Ernst Junk, učitelj kadetske škole, još je 1911. objašnjavao praksu *dužnosti žur-*

¹² Faramerz Dabhoiwala, The Construction of Honour, Reputation and Status in Late Seventeenth- and Early Eighteenth-Century England, *Transactions of the Royal Historical Society*, sv. 6, Cambridge 1996., str. 201.

¹³ Gerd Schwerhoff, Early Modern Violence and the Honour Code: From Social Integration to Social Distinction?, *Crime, Histoire & Sociétés/ Crime, History & Societies*, sv. 17, br. 2, Ženeva 2013., str. 31–32.

¹⁴ Pieter Spierenburg, Masculinity, Violence, and Honor: An Introduction, u: *Men and Violence: Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America*, ur. Pieter Spierenburg, Ohio 1998., str. 6–7. Usp. Schwerhoff, Early Modern Violence and the Honour Code, str. 29.

¹⁵ Schwerhoff, Early Modern Violence and the Honour Code, str. 40, 42.

¹⁶ Dužnost i žurna potreba za obranom vlastite časti.

¹⁷ István Deák, *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*, New York – Oxford 1990., str. 128. Vidjeti također: Rok Stergar, *Slovenci in vojska, 1867–1914: slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne*, Ljubljana 2004., str. 84–85.

ne obrane časti, ističući kako je upravo potreba da časnici u vojsci dobro poznaju zakone, da instituciju časti brane oružjem na licu mjesta samo u zakonski definiranim situacijama, rezultirala boljim razumijevanjem vlastite (časničke) uloge u društvu i u javnosti.¹⁸ Nasuprot tomu, negativna mišljenja i uvrede javno iznesene direktna su prijatna, što podcrtava krhkost čovječje časti. Austrijski satiričar Karl Kraus tim se pitanjima u više navrata bavio, a naročito je upečatljiva njegova reakcija u časopisu *Die Fackel* iz listopada 1902., kada piše o neuspjeloj tužbi protiv jednoga uvrijeđenog čitatelja koji mu je radi javnog sramoćenja prijetio fizičkim napadom, odnosno "psećim bičem".¹⁹ Javnost uvijek nadgleda osobu i sudjeluje u njenu životu, upravo zato jer je ona arbitar njena postojanja. Čast je *conditio sine qua non* života u zajednici te prema filozofu Ottu F. Bollnowu koncept časti i njena nerazdruživost s javnim mnijenjem prisiljava čovjeka da nauči živjeti pod stalnim njegovim pritiskom – da svoje ponašanje oblikuje prema očekivanjima zajednice.²⁰ Ukorijenjenost određenog koncepta časti i sramote kod pojedinaca i u zajednici vidljiva je i na primjerima iz jezika. Naime, prema kognitivnoj lingvistici, jezične su strukture odraz kognitivnih razumijevanja, a osobitu važnost pritom igraju konceptualne metafore – kognitivni proces razumijevanja jedne domene putem druge, tj. apstraktnog preko materijalnog. Metafore dakle nisu samo figure govora, već i način razmišljanja.²¹ Prema istraživanju antropologinje Mojce Ramšak u slovenskom jeziku (što je sukladno i s hrvatskim) moralne metafore koje se tiču časti i sramote najčešće su građene prema opozicijama: visoko-nisko, čisto-prljavo, otkriveno-skriveno, metaforom kontaminacije ili opreke izgubiti-očuvati. Kako piše, "međukulturna usporedba tih metafora pokazuje da su čast i sramota konceptualno čvrsto usidrene i iznenađujuće slične u raznim kulturama".²² Ovdje bismo osobito istaknuli metaforu *okaljati čast*, temeljenu na binarnoj opoziciji čisto-prljavo, kao i sposobnost sramote za kontaminaciju – primjer proširivanja viđen u sintagmi *tvoja sramota na tvoj rod*. "Sramota ti valjda prěti / Tvoje bitje meni otkriti" piše Dimitrija Demeter 1838. godine.²³ Prenosi se dakle sentiment prema kojemu osobu koja je izgubila čast treba izbjegavati poput bolesti, odnosno da se čast nalazi u srži ljudskog karaktera koji je njome određen. U kontekstu ovog rada najvažnija je pak prethodno navedena metafora – *gubitak časti*. Konceptualne metafore časti temeljene na opoziciji izgubiti-(pri)dobiti/očuvati su brojne:

¹⁸ Ernst Jahn, Die Bedeutung der Rechtskenntnisse für den Offizier, *Streffleurs militärische Zeitschrift*, br. 2, Beč 1911., str. 1901.

¹⁹ Karl Kraus, Der Staatsanwalt und die Hundspeitsche, *Die Fackel*, br. 119, Beč 1902., str. 13–30.

²⁰ Jose Carlos Del Ama, Honor and public opinion, *Human Studies*, sv. 32, br. 4, Berlin – New York 2009., str. 442–443.

²¹ Za raspravu i daljnja objašnjenja vidjeti npr. Mateusz-Milan Stanojević, Konceptualna metafora u kognitivnoj lingvistici: pregled pojmova, *Suvremena lingvistika*, sv. 68, Zagreb 2009., str. 339–371.

²² Također i veliko-malo, rijetko-često, lako-teško, baciti rukavicu-uhvatiti rukavicu, nadalje iznimnost događaja, pretjerivanje, bol ili usklikima. Mojca Ramšak, Posredovanje kulture u jeziku: utjecaj kulture časti na svakodnevni život, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, sv. 50, br. 2, Zagreb 2013., str. 22.

²³ Dimitrija Demeter, *Dramatička pokušenja*, Zagreb 1838., str. 12.

obraniti čast, prodati svoju čast, uzeti ili vratiti čast i dobar glas te vratiti čast častju, samo su neke od njih.²⁴ Kako je primijetio još Arthur Schopenhauer, u društvu postoji temeljna pretpostavka o moralu čovjeka kao nepromjenjivoj oznaci, zbog čega je čast moguće *vratiti* samo ako je do njenog *gubitka* došlo zbog pogreške. Definira ju zato kao "objektivno, mišljenje drugih o našoj vrijednosti, subjektivno, naš strah od toga mišljenja".²⁵ Čast je shvaćana kao binarna moralna kategorija, i upravo zato sramota najviše uznemiruje čovjekov identitet – kada javnost odluči da je netko izgubio čast, kredibilitet te osobe više ne postoji, jer je on zavisao o netaknutoj časti.²⁶

Muška čast i nasilje

Kada govorimo o poimanju časti, misli se isključivo na mušku čast. Najbrojniji počinioci nasilja su upravo muškarci, i to u dobi od 20 do 29 godina, što je konstanta vidljiva još od 13. stoljeća – žene čine izrazitu manjinu krivaca.²⁷ Pitanje ženske časti bilo je najuže povezano s njezinim seksualnim ponašanjem. Reputacija žene ovisila je o njenoj "čistoći", točnije rečeno čednost jest bila ženska čast.²⁸ Nasuprot tome, kod muškaraca se ona objavljivala u više sastavnica. I ovisila je o moralnom ponašanju – poslovnom poštenju, seksualnom ponašanju, nadalje društvenom statusu i općenitoj reputaciji.²⁹ Od muškaraca se međutim očekivalo da ju (fizički) brane pod društveno uređenim uvjetima. Njegova reputacija nije podnosila nikakve verbalne uvrede – one su bile prijetnja samoj časti čovjeka. Uobičajeni slijed nasilnih događaja najčešće se odvijao na sljedeći način: rasprava bi počela povišenim tonom i provokacijama te neminovno vodila k nasilju. Suočeni s varijacijom uvreda, muškarci nisu imali drugog izbora no odgovoriti na njih, ako su htjeli zaštititi svoju reputaciju. U sudskim su spisima one često opisane kao toliko provokativne, da je nasilje posta-

²⁴ Ramšak, *Posredovanje kulture u jeziku*, str. 24–26. Među skupinom izgubiti-očuvati, izdvaja se metafora *izgubiti/očuvati obraz*. Glava i lice dijelovi su tijela iskazuju čovjekovu osobnu čast. Častan čovjek hoda *uzdignute glave*, pljuvanje u lice ili šamar su izravna povreda nečije osobne časti. Kako su metafore s obrazom vezane i za hijerarhiju (iskazuje se npr. u klanjanju, gledanju ravno u oči), *izgubiti obraz* znači biti osramoćen, ponižen i degradiran, izgubiti svoj ugled (Isto, str. 26–27).

²⁵ Arthur Schopenhauer, *O mudrosti života*, prev. Mladen Udiljak, Zagreb 2011., str. 65, 67.

²⁶ Del Ama, *Honor and public opinion*, str. 452–453.

²⁷ Robert Muchembled, *Istorija nasilja*, Novi Sad 2015., str. 16.

²⁸ Tako Josip Gall, pišući svoju *Uzordjevojk*u – upute za mlade građanske djevojke – krajem 19. stoljeća ozbiljno upozorava: "Ružno bi bilo gledati je, te bi povredila stid djevojački, kad bi se makar i kod posla kojekako zasukala, podsukala, i razgaljivala; a pogotovo bilo bi ružno, da ovakova izlazi na dvor, ili da viri kroz prozore. Čuvaj se toga, djevojko, jer ti niti neslutiš, kakvu si možeš ovakvim nemarom nanieti štetu ugledu i stalešu svomu". Josip Gall, *Uzordjevojka ili kako da djevojka omili Bogu i ljudem*, Zagreb 1881., str. 105. O tom da se i žene moraju paziti uvreda, koje i njima mogu oteći čast, svjedoči sljedeći odjeljak: "[...] koliko ružnije je i odurnije opadati prava zdrava, smišljati o poštenu čeljadetu koješta, kako da mu se otme dobar glas. Čeljade tako opako pomoćnik je đavolu na tom svetu; jer ono pogrdjuje, što je čovjeku najsvetije – poštenje njegovo. Veli se, a i s pravom, da djevojka neima većeg a i ljepšega blaga do svoga poštenja; tko joj dakle to sveto blago ugrabi ili nastoji da svojom otrovnom jezičinom uništi, onaj joj je sve ugrabio, što ju može na ovom svijetu usrećiti". Isto, str. 50.

²⁹ Dabhoiwala, *The Construction of Honour*, str. 203–204, 207.

lo neizbježno – i samim time opravdano. U drugim je pak slučajevima nasilje kao odgovor na povredu časti bilo izazvano fizički: namjernim ili nenamjernim laktarenjem, guranjem ili preprečenjem. Ispričati se za uvredu nije dolazilo u obzir, budući da se to shvaćalo kao nemuževan čin koji je zahtijevao svojevrstnu pokornost. Boreći se, muškarci su mogli javno "vratiti" svoju mušku čast i potvrditi muževnost. Na taj su način naime dokazivali svoju hrabrost, neovisnost i snagu. Takvi, u suštini trivijalni sukobi, ispoljavali su se iz osobite osjetljivosti muškaraca na uvrede te njihove želje da dokažu svoju hrabrost i fizičku spremu, da se potvrde kao muškarci – nasilje je bilo priznat obrazac muškog ophođenja. Oni koji ne bi reagirali na provokacije, u borbu su znali biti uvučeni strahom da ne ispadnu (ili pogrđnim nazivanjem) kukavicama, suprotnosti muškosti.³⁰

Kako je cijeli proces eskalacije pratio utvrđena pravila, neki povjesničari ga nazivaju "ritualom" ili "ceremonijom" nasilja.³¹ Tijekom sukoba, svaka od strana je pažljivo promatrala onu drugu, pazeći na najsitniji čin ili izjavu koja bi se mogla protumačiti kao pogrđna – te je bila spremna (i to je pokazivala) odmah uzvratiti suparniku sličnim gestama ili eskalirajući, uvredljivijim riječima i djelima, degradirajućim činovima poput obaranja protivnikova šešira ili onim prijetećima kao što je izvlačenje noža. Nakon toga bi neminovno uslijedilo fizičko nasilje. Uvrede kojima bi prepirka počinjala vrijeđale su čast čovjeka – ona je bila "nešto poput druge kože, koja se morala braniti od nasilnih napada poput fizičke kože".³² Važno je naglasiti da u razdobljima do pounutrenja časti,³³ njen gubitak se prenosi na sve bližnje osramoćenog čovjeka – obitelj, prijatelje, čak i selo ili četvrt, dokle se god napadač može hvaliti da ih je sve ponizio. Osveta tada "postaje sveta dužnost", kako je pisao Robert Muchembled, jer se jedino njome može vratiti čast zajednice – ona potiče osramoćenog na reakciju i ako je on ne želi. Uplitanjem države u vrijednosne sustave i njenim postavljanjem novog modela individualne časti ona kolektivna polako jenjava, no ipak se zadržava u pojedinim, osjetljivijim slojevima društva, gdje njena svrha ostaje jačanje kolektiviteta, no postaje i manifestacija želje za uvažavanjem njihova društvenog položaja.³⁴

Primjetno je da je kodeks časti u izravnom sučelju s državnim i crkvenim zakonima. Kršćanstvo, koje već poznaje dualnost u vidu dvojnosti čovjeka kao tijela i duše, dihotomiju vanjske i unutarnje časti razrješava dajući apsolutnu važnost samo potonjoj. Duša i nutarnja vrlina bi kršćaninu trebali biti prioriteti – savjest je "krajnji

³⁰ Robert Shoemaker, *Male Honour and the Decline of Public Violence in Eighteenth-Century London*, *Social History*, sv. 26, br. 2, London 2001., str. 193–195.

³¹ Vidi primjerice: William Ian Miller, *Humiliation and Other Essays on Honor, Social Discomfort, and Violence*, New York 1993.; Frank Henderson Stewart, *Honor*, Chicago – London 1994.; Pieter Spierenburg, *Violence and Punishment: Civilizing the Body through Time*, Cambridge – Malden 2013.

³² Schwerhoff, *Early Modern Violence and the Honour Code*, str. 34–36.

³³ Proces prelaska časti iz vanjske kategorije k unutarnjoj – ona više nije ovisna o mnijenju zajednice, niti je njen gubitak prijenosan, već postaje osobna vrlina čovjeka.

³⁴ Muchembled, *Historija nasilja*, str. 41–44.

autoritet u pitanjima časti" jer je unutarnja čast "čast u božjim očima."³⁵ U Bibliji piše da je Isus izgovorio: "Ja ne uzimam slave od ljudi" (Ivan 5:41)³⁶ i "Tko govori sam od sebe, taj traži svoju vlastitu slavu. A tko traži slavu onoga koji ga je poslao, taj je istinit; u njemu nema nepravde" (Ivan 7:18).³⁷ Međutim, i u kršćanstvu postoji spoznaja da je život s gubitkom vanjske časti nemoguć, iako ona predstavlja opasnost spasenju duše (sociolog José Carlos del Ama donosi primjer apostola Pavla koji se s velikim žarom trudio povratiti čast rimskog građanina).³⁸ Potreba za obranom časti jača je od svih drugih principa – iako religija nalaže "okretanje drugog obraza" (Matej 5:39), kodeks časti nalaže odrješiti odgovor na svaku uvredu. Među deset zapovijedi je i: "Ne ubij!" (Izlazak 20:13),³⁹ no svejedno su se od srednjeg vijeka do kraja "dugog" 19. stoljeća vodili dvoboji zbog časti, sa savršenim znanjem da mogu krvavo završiti. Gubitak je časti čovjeku bio veća prijetnja od zakonske kazne ili posljedica koje nagovijesta vjera. Čast je zahtijevala bol i žrtve, i potpuni konformizam – pažnju i zavisnost o javnom mišljenju i ponašanje prema zadanim, duboko ukorijenjenim obrascima.⁴⁰

Promjene?

Kroz 18. stoljeće počinje se mijenjati koncept časti i muževnosti te ona unutarnja postupno postaje pojedincu važnija od vanjske. U središtu promjena nalazi se prosvjetiteljski svjetonazor: Josip II. je još kao suvladar Habsburške Monarhije pisao u jednom pismu svojem generalu: "U svojoj vojsci ne podnosim niti ču podnositi bilo kakve dvoboje",⁴¹ o čemu svjedoče i neke anegdote koje su u javnosti kolale oko vladareva odbijanja prakse dvoboja. Javljaju se djela u kojima se iznosi stav kako se muško nasilje i srdžba trebaju kontrolirati, pojavila se i kritika "krivog" poimanja časti. Povezanost nasilja i muške časti više nije bila toliko čvrsta – potonja je prestala biti toliko definirana javnošću i mišljenjem drugih ljudi, uvrede više nisu mogle nanijeti jednaku štetu nečijoj reputaciji kao u prethodnom stoljeću. Moguće je pratiti u engleskim sudskim spisima kako su riječi puno rjeđe dovodile do eskalacije agresije te se broj žrtava ubojstava značajno smanjio.⁴² Razvoj sentimentalnog romana⁴³

³⁵ Del Ama, Honor and public opinion, str. 447.

³⁶ Citirano prema: *Biblija*, gl. ur. Jure Kaštelan i Bonaventura Duda, prijevod na temelju rukopisnih prijevoda Silvija Grubišića, Filiberta Gassa, Antuna Sovića, Nikole Milićevića, Ljudevita Rupčića, Zagreb 1996., str. 1018.

³⁷ Isto, str. 1020.

³⁸ Del Ama, Honor and public opinion, str. 447.

³⁹ *Biblija*, str. 59.

⁴⁰ Del Ama, Honor and public opinion, str. 449.

⁴¹ Adam Wolf – Hans von Zwiedineck, *Oesterreich unter Maria Theresia, Josef II. und Leopold II.*, Berlin 1884., str. 272–273.

⁴² Shoemaker, Male Honour, str. 201, 203.

⁴³ U Engleskoj i evangelički preporod. Isto, str. 207. Razvivši se u drugoj polovici 18. stoljeća, sentimentalni roman u sebi objedinjuje slavljenje osjećaja i osjećajnosti te vjeru u moć empatije; svojom radnjom

pripomogao je internaliziranju osjećaja časti u muškaraca. Izneseno je novo viđenje muževnosti – rafinirano, senzitivno i milosrdno, prihvaćeno i od aristokracije i od građanstva. Reputacija čovjeka počela se mjeriti po načelu pristojnosti i učtivosti te je taj novi kôd stvorio mirniji obrazac društvenog ponašanja. Polaganim raspadom tradicionalnih zajednica i većom mobilnošću ljudi mišljenje okoline nije više bilo krucijalno za reputaciju čovjeka; zbog povećane regulacije i institucionalizacije kredita općenito je prestalo biti važno za ekonomski uspjeh pojedinca. Javno nasilje, koje je bilo utkano u muški identitet, više nije toliko tolerirano: opaža se nastojanje prekidanja svađa i sukoba. Jedino se najsiromašniji građani ili zajednice pod posebno militariziranim uvjetima života ostaju držati nasilja kao potvrđivanja svog mjesta u društvu.⁴⁴

Kada govorimo o promjenama u poimanju časti važno je napomenuti onu koja se javlja kao posljedica prelaska pozicije dominantne elite s aristokracije na građanstvo. Ono je tijekom vremena izgradilo vlastitu kulturu temeljenu na marljivom radu, obrazovanju i postignućima te stvorilo moderno "građansko društvo" nasuprot starom, elitnom aristokratskom, sublimiranom u pojmu *Ancien Régime*. Ipak je, tomu usprkos, apropriralo određena aristokratska shvaćanja. O tom pišu primjerice Jeanne i Lawrence Stone, koji na engleskom primjeru pronalaze dokaze građanskog oponašanja ili preuzimanja obrazaca ponašanja, rituala, navika, pristupa obrazovanju itd. od aristokracije, pa zato, slijedeći Engelsa, pronalaze i "aristokratsko građanstvo".⁴⁵ Nakon 1850. dolazi do određene "feudalizacije" (makar je taj proces osporavan i relativiziran) višeg građanstva – ono preuzima elemente plemenitaškog načina života i svjetonazora, pomičući se konzervativizmu, ali zadržavajući pritom svoje poslovne zanimacije. Pritom, i veći dio aristokracije prihvaća neke elemente građanske kulture.⁴⁶ Takvo brisanje čvrstih granica među slojevima vidljivo je i u odnosu prema pitanju časti. Staleška se čast branila formalnim duelima kao izričito aristokratskim fenomenom do 19. stoljeća. Habsburška je Monarhija primjer neobična multinacionalnog imperija koji se postupno, sve do sredine stoljeća, oslobađao feudalizma, zadržavajući ipak bitne odraze tog sustava duboko usađene u mentalitetu,

pretendira na izazivanje emocionalne reakcije u čitatelja, oslanjajući se na njegovu emocionalnu osjetljivost i suosjećanje.

⁴⁴ Isto, str. 207. Važno je naglasiti da, iako se shvaćanje pripadajuće časti i njezina izražavanja razlikuje u različitim epohama i među različitim društvenim skupinama (razdijeljenima po spolu, profesiji, društvenom sloju ...), postojanje određenog kôda časti je uvijek nužno prisutno. Zanimljiv primjer kontradiktornosti među njima je činjenica da je u drugoj polovici devetnaestog stoljeća dug uništavao čast poduzetnika, a umjetnikovu moguće i povećavao, pridajući njegovoj osobi "boemski šarm". Del Ama, Honor and public opinion, str. 444. Usp. Friedhelm Guttandin, *Das paradoxe Schicksal der Ehre. Zum Wandel der adeligen Ehre und zur Bedeutung von Duell und Ehre für den monarchischen Zentralstaat*, Berlin 1993.

⁴⁵ Lawrence Stone – Jeanne C. Fawtier Stone, *An Open Elite: England, 1540–1880*, Oxford 1986., str. 408–409.

⁴⁶ Jürgen Kocka, The Middle Classes in Europe, *The Journal of Modern History*, sv. 67, br. 4, Chicago 1995., str. 785–786, 801–802.

a učestalo čak i u kulturno-socijalnim obrascima ponašanja građanstva. Pod Metternichom je utvrđena izopačena koncepcija Montesquieuova shvaćanja monarhije u tri principa (čast, despocija i demokracija), tako da je čast (*honneur*) postala političko sredstvo djelovanja i poluga despocije. Emulacija se nije zadržala samo unutar političkih okvira. Tim više počinju u dotad isključivo aristokratskim praksama – pa tako i dvobojima – sudjelovati i pripadnici građanstva, najviše vojni časnici (koji su se podvrgavali istom kodeksu kao i aristokratski sinovi, čak s većim žarom), studenti i ostala obrazovana građanska elita. Viši građanski slojevi razvili su svoju vlastitu stalešku čast koju, kao ni aristokracija, nisu željeli dijeliti s ostalim narodom. Prihvaćajući ju, prihvatili su i njene simboličke oznake. U njemačkim se zakonicima vidi ta promjena – dok su prije neplemenitaški dvoboji tretirani kao pokušaj ubojstva, sada su i službeno slojevi građanstva priskrbili sebi čast potrebnu za sudjelovanje u duelima.⁴⁷ No, iako dolazi do takvog preklapanja između aristokracije i buržoazije te nekih njihovih vrijednosti, pitanje se časti ipak ne pojavljuje na jednak način u obje grupe. Iako potonja skupina prihvaća formu duela, iz nje "vadi vlastito značenje koje direktno odgovara buržoaskom kultu individualnosti".⁴⁸ Mjesto obrane kolektivne časti koju zahtjeva stalež, građanin pristupajući dvoboju u njemu pronalazi potvrdu vlastite individualnosti – on je vlasnik svoje časti, autonoman naprotiv posezanja državnih zakona i, vezujući riječi uz djela, cjelovita individua. To nije za reći da građanstvu ni staleške oznake časti nisu bile privlačne – ekskluzivnost sudjelovanja u duelu, koja ih odjeljuje od ostalih slojeva, utvrđivala je njihov viši društveni status.⁴⁹

Krajem 18. stoljeća muževnost se kako u Zapadnoj, tako i u Srednjoj Europi počinje ispoljavati na nove načine. Popularnost dvoboja počinje zamjenjivati primjerice mačevanje; tako i funkciju obrane vlastite ili obiteljske časti plemstvo zamjenjuje stiliziranim iluzijama. Ono također nosi izrazito muževne karakteristike, izražava gospodstvo i civiliziranu virilnost. Mačevalačka škola otvara se i u Ugarskoj, 1825. godine u Pešti.⁵⁰ Međutim, taj se "proces civiliziranja" odvija sporo te u različitim dijelovima Europe nije jednakog intenziteta. Arthur Schopenhauer, kada polovicom 19. stoljeća u Njemačkoj piše o časti, kritizira *vitešku čast* te joj daje nerazmjerno više prostora u odnosu na ostale. On piše: "Štoviše, i dan danas [postoje] među ljudima kojima su uzor načela viteške časti, a obično to nisu oni najškolovaniji ili oni koji bi mozak izlagali pretjeranim naporima, poneki, koji uspjeh u duelu uistinu drže božanskom odlukom u svađi koja je i dovela do te bitke; zasigurno prema mišljenju naslijeđenom predajom".⁵¹

⁴⁷ Ute Frevert, *Bourgeois honour: Middle-class duellists in Germany from the late eighteenth to the early twentieth century*, u: *The German Bourgeoisie*, ur. David Blackbourn – Richard J. Evans, London – New York 2014., str. 259, 272–273, 275.

⁴⁸ Isto, str. 282.

⁴⁹ Isto, str. 282–283.

⁵⁰ Miklós Hadas, *Gymnastic Exercises, or "Work Wrapped in the Gown of Youthful Joy": Masculinities and the Civilizing Process in 19th Century Hungary*, *Journal of Social History*, sv. 41, br. 1, Oxford 2007., str. 162, 164–165.

⁵¹ Schopenhauer, *O mudrosti života*, str. 85.

Također i: "Može se, *horribile dictu*, dogoditi da netko nekome dade pljusku ili ga udari. To je strašan događaj i prouzrokuje potpuni gubitak časti, tako da, ako već sve ostale povrede časti treba izliječiti puštanjem krvi, onda ova za potpuno iscjeljenje definitivno zahtijeva ubojstvo".⁵² Može se lako zaključiti da ga je kao suvremenika zasigurno potaknula i dalje živa praksa dvoboja te nema razloga sumnjati da je takav *viteški* mentalitet bio prisutan i na području Banske Hrvatske.

Unatoč činjenici da se među krajiškim časnicima razvijala striktna koncepcija dinastičke lojalnosti i vojničke časti, dok se na dvoboje gledalo kao na "nestašluk",⁵³ dugoročni proces militarizacije vojnokrajiškog društva u 18. i 19. stoljeću utjecao je i na širi mentalitet.⁵⁴ Utječe to i na razvoj kako habsburškog tako i hrvatskog građanstva, koje ne oponaša samo "civilizacijske" koncepcije plemstva, već često pokazuje interes prema militariziranim društveno-kulturnim ritualima kojih u Habsburškoj Monarhiji nije nedostajalo. Tako građanska koncepcija maskuliniteta apsorbira sveprisutne vojne utjecaje, nadograđujući koncepciju (muževne) časti. Drugim riječima, muškom je građanstvu ponekad itekako odgovaralo emulirati vojničko ponašanje, smatrajući da time postaju otmjeniji. Kašnjenjem razvoja građanstva u srednjoeuropskim okvirima prakse poput dvoboja zadržavaju se mnogo dulje od zemalja europskog Zapada: u Engleskoj su već 1843. dvoboji zabranjeni.

Austro-Ugarska, druga polovica 19. stoljeća...

Doista, kao i u Prusiji, i u Habsburškoj je Monarhiji do njena konca cvjetala kultura časti, i to najviše među vojnim časnicima.⁵⁵ Arthur Schnitzler je u svojim djelima često obrađivao upravo obranu časti u praksi – najočitije u pripovijetci *Poručnik Gustl*, gdje je dvoboj, točnije propuštena obrana časti putem dvoboja, u središtu radnje koja poručnika Gustla tjera na misli o samoubojstvu. Schnitzler pritom vješto zadire u izvitoperenu zastarjelu koncepciju časti i društva u cjelini, ironizirajući vojničke prakse i sustav stupnjevanja uvreda koje su, ovisno o težini, vrijeđale čast i iziskivale odgovor.⁵⁶ Kolika je snaga bila te kulture časti, njen utjecaj na život i pogled na svijet, odražavaju i riječi cara i kralja Franje Josipa nakon odluke o objavi rata Kraljevini Srbiji 1914. – "Ukoliko Monarhija mora propasti, neka barem propadne *časno* (kurziv autora)".⁵⁷ Slučajno ili ne, hrvatski tisak u to vrijeme češće Franju Josipa na-

⁵² Isto, str. 78.

⁵³ Željko Holjevac, *Hrvatsko-slavonska Vojna Krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranom novom vijeku*, Zagreb 2007., str. 58.

⁵⁴ Vidi: Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska: La Croatie militaire*, sv. 1, Zagreb 1988., str. 11–15.

⁵⁵ István Deák navodi primjer poručnika Augustina Weigela koji je, jer nije uspio mačem odgovoriti na uvrede jednoga lokalnog Zadrana, 1901. lišen svog čina. Deák, *Beyond Nationalism*, str. 126–127.

⁵⁶ Usp. Hubert Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, Osnabrück 1983., str. 45–50.

⁵⁷ István Deák, Chivalry, Gentelmanly Honor, and Virtuous Ladies in Austria-Hungary, *Austrian History Yearbook*, sv. 25, Minneapolis 1994., str. 1.

ziva “časnom glavom zemlje” ili “časni vladar” (npr. *Obzor*).⁵⁸ Iz raznih suvremenih izvora, kao što su službeni i neslužbeni priručnici, književna djela ili novinski članci izvire čvrst stav o časti kao nečemu svetom, kao “gotovo nadnaravnoj kvaliteti koja potječe iz kršćanstva i tradicija srednjevjekovnog viteštva”.⁵⁹

Javlja se međutim oštar kontrast među tim plemenitim idealima hrabrosti, čistoće, požrtvornosti i moderne sekularizirane stvarnosti. *Čovjek od časti* trebao je iskazivati ne poniznost i kršćansku milost, već razmetljivu muževnost, aroganciju – religija nije uspjela maknuti kult muževnosti s mjesta prioriteta. Od njega se očekivalo da energično odgovara na svaku uvredu. Zanimljivo je pritom što je veliku važnost igrao izvor te uvrede. Kao što je već spomenuto, značajnima su se smatrale samo one koje su iznijeli odrasli muškarci u prisutnosti drugih ljudi – uvrede žena i djece te one iznesene u četiri oka smatrane su zanemarivima.⁶⁰ Među časnicima austrougarske vojske bio je propisan već spomenuti *Ehrennotwehr*. Ukoliko bi ga netko uvrijedio, časnik nije imao drugog izbora no brzo procijeniti status izazivača. Ukoliko je ovaj bio gospodin, bio bi dogovoren dvoboj. Ukoliko je to bio muškarac statusa za koji se smatralo da časti nema, trebalo ga je prijaviti policiji ako je bila prisutna. Ako nije, časnik je odmah morao obraniti svoju čast oružjem – prije svega i najčešće mačem.⁶¹ Dvoboj je, iako strogo zabranjen civilnim, a još više vojnim propisima, bio vrlo raširen i nadasve toleriran. Dapače, vojska ne samo da je tolerirala dvoboje, već je na njih gledala više blagonaklono no na odbijanje dvoboja. Nevjerojatan je slučaj kneza Ledochowskog, izvrsnog časnika koji je u raspravi iznio, a kasnije i napisao svoje principijelno protiviljenje dvobojima. Iako se pred sudom časti branio papinskom bulom i razlaganjem kako su za njega pravila vjere iznad običaja, Ledochowski je jednoglasno sveden na čin vodnika – stav vojske bio je da je, stupivši u vojsku “s takvim rezervama, povrijedio svoju čast”.⁶² Naravno, pravila vojske ne mogu se doslovce translahirati i na građanski život, međutim stava smo da je vojni kodeks časti jednostavno hipetrofirani civilni.

Za razliku od Prusije, u Austro-Ugarskoj gospodstva čast nije bila rezervirana samo za određeni etnicitet ili vjersku konfesionalnost – ona se temeljila na javnom i privatnom ponašanju pojedinca. To znači da su i manjinski narodi, uključujući Židove (što nije bio slučaj u ostalim državama), mogli posjedovati čast.⁶³ Jednako tako nije bila društveno ekskluzivna – a najbolji primjer toga ponovno je vojska, jer su

⁵⁸ Nasuprot tomu treba napomenuti da je kralj i car Karlo I. 1917. naredio zabranu “dvoboja zbog časnih afera” tijekom trajanja rata, određujući da taj tko “svoj život stavi na kocku radi dvoboja, ne djeluje samo protiv Božje zapovijedi i zakona, već i protiv svoje domovine”. Usp. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 88; Rok Stergar, Ljubljanski častniški zbor med prelomom stoljetja in prvo svetovno vojno, 2. del, *Zgodovinski časopis*, sv. 52, br. 4, Ljubljana 1998., str. 515.

⁵⁹ Deák, *Chivalry, Gentelmanly Honor*, str. 8.

⁶⁰ Isto, str. 8–9.

⁶¹ Deák, *Beyond Nationalism*, str. 128–129.

⁶² Isto, str. 131–132.

⁶³ Deák, *Chivalry*, str. 3–4.

najčasnijim ljudima smatrani upravo – *časnici*. Putem obrazovanja i vojne službe i siromašni su dječaci mogli postati *ljudi od časti*: godine 1911. manje od 20 % časnika bilo je plemenitog podrijetla. Sustav gospodske časti je dakle ipak išao u prilog više srednjim, no višim društvenim slojevima.⁶⁴

U 19. stoljeću osobito se rasplamsava poseban, novi vid časti: *nacionalna čast*. Povjesničar Caspar Hirschi, oslanjajući se na Bourdieuov zaključak da značaj i funkcija časti ne postoje sami po sebi, već samo ako postoje i određene kategorije koje se isplate braniti, zaključuje kako je preobrazba koncepta časti dovela postupno do tog da se u 19. stoljeću učestalije govori o *časti nacije*. Utoliko jasnija postaje i “časna propast” Austro-Ugarske o kojoj je Franjo Josip mislio i govorio najkasnije od 1866. godine.⁶⁵ Ta je *čast nacije* pridavana *zaslužnim sinovima domovine* kao i svima koji se ponašaju u skladu sa zahtjevima posebna nacionalnog morala, ne prihvaćajući kozmopolitizam ili “nacionalni promiskuitet”.⁶⁶ Nacionalna osviještenost tražila je temelj u koji bi se mogla ukopati, naročito među većinskim stanovništvom – pronalazeći ga često među slabije obrazovanim seljaštvom. Posebice ondje gdje je elita bila stranog podrijetla,⁶⁷ nacionalni prvaci postavljali su čast kao imperativ dostižan svim slojevima. Na taj način, prikazavši “obranu nacionalnog tijela kao čast za pojedinca i zajednicu”, trudili su se osigurati širokoslojno stremljenje istom, nacionalnom idealu i radu. Širio se stav da je osoba-pripadnik nekog naroda odgovoran ne samo za svoju čast, već i za čast cijelog naroda. Tako, pozivanjem na čast, slovenski nacionalni prvaci postigli su da pojedinci prihvate njihove odluke kao ispravne, često i bez trezvena političkog razmišljanja. Također, suprotstavivši materijalno moralnomu, strah od gubitka časti sprječavao je pojedinca da stjecanje materijalnih dobara postane prioritet. Ona su prikazivana kao “prividna korist za pojedinca i zajednicu, a zapravo su gubitkom časti i s njome vezanim moralnim osiromašenjem neminovno slabili cijelo nacionalno tijelo”.⁶⁸

...i Banska Hrvatska

Pod francuskom upravom hrvatske se zemlje učestalije upoznaju s praksom dueliranja, koja do tada nije bila toliko raširena na tom prostoru. Stalna povećana prisutnost vojske te sve veći broj gostionica u kojima su francuski vojnici boravili najednom su početkom stoljeća popularizirali takvo rješavanje razmirica, o čemu

⁶⁴ Isto, str. 4–7.

⁶⁵ Caspar Hirschi, *The Origins of Nationalism: An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*, New York 2012., str. 88–89.

⁶⁶ Marta Verginella, Narodna čast ali kako sta se spojila narod in čast, *Acta Histriae*, sv. 8, br. 2, Koper 2000., str. 429.

⁶⁷ Marta Verginella tako primjerice piše o kontekstu Slovenaca na području Trsta, međutim ovaj je model primjenjiv i na suvremeni Zagreb, čija je elita bila većinski stranog podrijetla ili odnarođena. Vidi: Verginella, “Narodna čast”, str. 421–430.

⁶⁸ Isto, str. 422–425.

u svojim uspomenaма piše Imbro Tkalac. Ondje naglašava kako su se dvoboji, najčešće neopasni i bez ozbiljnih posljedica – “o uporabi smrtonosne sile, do koje je jednom došlo, govorilo se narednih godina kao o velikom događaju bez premca”, odvijali uz publiku kao spektakl, vojna igra koju je uz navijanje, pljesak i smijeh domaće stanovništvo pratilo, dok su francuski vojnici duelirali mačevima.⁶⁹

Emilij Laszowski piše o dvoboju koji se 1834. nakon svađe grofa Degenfelda i turopoljskog plemića Danijela Josipovića trebao odvijati na prepunom zagrebačkom sajmištu, jer se o tom u gradu pročulo pa je došlo “više stotina ljudi” – što je grof Degenfeld iskoristio da ponudi drugu lokaciju dvoboja, a kada je odbijen, da uz neodobravanje publike napusti mjesto dvoboja.⁷⁰

Popularizacija i porast dvoboja u 19. stoljeću postupno prelazi strogo određene granice društvene prakse. Devetnaestostoljetno građansko društvo zabavnih spektakla i od dvoboja je činilo svojevrsnu manifestaciju koju su dodatno popularizirale istaknute javne osobe – koje su se time nadale zadobiti simpatije javnosti, unatoč zakonskim preprekama. Tako je Tim Buchen nedavno upozorio kako su dvoboji visokih političkih dužnosnika Cislajtanijske, među kojima je svakako najpoznatiji slučaj duela austrijskog ministra-predsjednika Kasimira Badenija i čuvara njemačkih nacionalnih interesa u češkim zemljama, zastupnika u Carevinskom vijeću Karla Hermanna Wolfa (koji je premijerove jezične odredbe nazvao namjerno pogrdno “poljsko rintanje”⁷¹), tolerirani i kao način razrješavanja međunacionalnih konflikata.⁷² To što je pritom premijer, tijekom dvoboja pištoljima, lakše ranjen u desno rame nije predstavljao toliki šok unatoč činjenici da se Badenijeva obitelj javno ogradila od duela o kojem su – navodno – saznali tek nakon što je došlo do ranjavanja.⁷³ Wolfu, kao predstavniku nadirućeg njemačkoga radikalnog nacionalizma, duel je donio silnu popularnost upravo među redovima sitnog građanstva.⁷⁴

Aristokratizam duha, od kojega niti hrvatske elite u drugoj polovici 19. stoljeća nisu htjele odustati, podrazumijevao je barem neke manifestacije “viteške časti”. Već je kazneni zakon iz 1853. nedvojbeno u nekoliko članaka (§ 158–165, “O dvoboju”) zabranio dvoboje, a za sudionike i poticatelje predvidio zatvorske kazne, ovisno o ishodu samog dvoboja.⁷⁵ Marijan Derenčin je krajem sedamdesetih godina 19. stoljeća ustvrdio kako se u uređenoj državi “nesmije dopustiti, da se na mjesto auktoriteta

⁶⁹ Imbro Tkalac, *Jugenderinnerungen aus Kroatien* (1749–1823., 1824–1843.), Leipzig 1894., str. 38.

⁷⁰ Emilij Laszowski, *Stari i novi Zagreb*, sv. 1, Zagreb 1925., str. 172–173.

⁷¹ Izvorno – “polnische Schufterei”, izrečeno na prvom jesenskom zasjedanju parlamenta. Bio je to samo jedan simptom kaotičnog političkog stanja i parlamentarne krize Cislajtanijske, odnosno Dvojne Monarhije u cijelosti.

⁷² Tim Buchen, *Antisemitism in Galicia*, New York 2020., str. 180–181.

⁷³ Neue Freie Presse, “Das Duell Badeni-Wolf”, br. 11889, 27. 9. 1897., str. 3.

⁷⁴ Nancy M. Wingfield, *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian Lands Became Czech*, Cambridge – London 2007., str. 63.

⁷⁵ *Kazneni zakon o zločinstvih, prestupih i prekršajih, naredbe o nadležnosti sudovah kaznenih*, Beč 1853., str. 65–66.

zakona stavi osobna snaga, ter izloži pogibelji život državljanah". Stoga se zalagao za zakonsku zabranu dvoboja, zastupajući tezu da unatoč tomu što se prema njegovu sudu dvoboji "dogadjaju [...] medju osobami izobraženih razredah pučanstva, ter i motivi dvoboja jesu plemeniti [...]" te "da se dvoboji dogadjaju obično iz motivah, koji nezaslužuju prezir svieta".⁷⁶

Radi toga se još na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće javlja interesantan paradoks: iako su u javnosti političari, pravnici i drugi stručnjaci istupali protiv dvoboja, smatrajući to civilizacijski zaostalom praksom koja krši i vjerske i građanske društvene konvencije, ipak je u stvarnosti opstajao upravo među građanstvom. Najave dvoboja javno istaknutijih osoba poslužile bi obično kao novi poticaj da se o temi raspravlja u saboru, novinama, u kavanama – osuđujući je uglavnom. Zbog toga izvori o pojedinostima vezanim za dvoboje uglavnom šute: dvoboji su se uglavnom odvijali na osami, u šumama, privatnim posjedima ili čak izvan područja Trojedne Kraljevine (učestalije na području Ugarske). Najčešći način vođenja duela bio je sabljama, ali razlika između vještih mačevalaca i onih neuvježbanih nije mogla biti neprimjetna, pa je postupno počeo prevladavati oblik duela koji je već početkom stoljeća populariziran u Engleskoj: pištoljima, u različitim varijacijama pravila.⁷⁷ Čak i novine o pojedinim slučajevima daju često oprečne ili nedorečene informacije. Zanimljiv je u tom svjetlu slučaj stanovitog Béle Menyhárta, zaposlenika ugarskih državnih željeznica u Zagrebu, koji se prije toga proslavio kao uspješni duelant u Pečuhu, gdje je držao i školu mačevanja, stekavši određenu reputaciju kroz svoje pobjede u dvobojima. Kada je u studenom 1900. iznenada preminuo, mađarski je tisak pisao da je ubijen u dvoboju pištoljima – zagrebački je tisak o incidentu šutio, sve dok *Agramer Zeitung* bez ikakvih jasnih navoda nije potvrdio Menyhártovu smrt, opovrgavajući da se radilo o dvoboju.⁷⁸

Ako je ostao i zabilježen kakav trag o odvijanju dvoboja, često se naglašavalo kako ranjenih nije bilo – biti ranjen ili ne, razlika je bila u visini zatvorske kazne. Najvažniji zadatak pravnika bio je dokazati da muška čast ostaje nedirnuta i ako se dvoboj, držeći se zakona, odbije. Jedna komplicirana kaznena parnica pred kraljevskim sudbenim stolom, koja je uključivala članke u zemunskom političkom lisu *Novo vreme* protiv djelovanja gradonačelnika Zemuna Panajota Morphyja, sublimira pravničko tumačenje: predsjednik suda Vladislav vitez Cuculić pojasnio je optuže-

⁷⁶ Marijan Derenčin, *Osnova novoga kaznenoga zakona o zločinsovih i prestupcih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju 1879*, Zagreb 1997., str. 301, 303.

⁷⁷ Općerasprostranjeni muški kod časti ogleda se u borbi *jednakim* oružjem te neiskorištavanjem (nepoštene) prednosti – njega jednako nalazimo u boksačkim mečevima nižih, kao i u mačevalačkim duelima viših društvenih slojeva. Popularnost pištolja, koji su zamijenili mačeve kao omiljeno oružje u dvobojima, može se pripisati upravo želji za jednakosti šansi pojedinaca: jer, ukoliko je jedan od sudionika vrstan mačevalac, time ima nepoštenu prednost nad protivnikom. Shoemaker, *Male Honour*, str. 198; Robert B. Shoemaker, *The Taming of the Duel: Masculinity, Honour and Ritual Violence in London, 1660–1800*, *Historical Journal*, sv. 45, Cambridge 2002., str. 529.

⁷⁸ *Agramer Zeitung*. "Duell mit tödlichem Ausgang in Agram", br. 257, 9. 11. 1900., str. 4.

nom uredniku lista Simi Paiću kako je Morphy s punim zakonskim pravom odbio dvoboj na koji je izazvan, a kako je pritom u listu nazvan kukavicom izvrnut je javnom porugu – "[o]dkloniti dvoboj je morao, jer kaz. zakon dvoboj zabranjuje kazni, a kukavicom koga radi toga nazvati jest javna poruga u smislu §. 491. kz [...]"⁷⁹

Unatoč nastojanjima da se praksa dvoboja dokine, oni su u različitim oblicima opstajali. U zagrebačkim društvenim krugovima spominjali su se i neki prominentni dvoboji u kojima sudjeluju i predstavnici plemstva i predstavnici građanstva. Tako je na jednom svečanom balu 1862. u plesnoj dvorani u Opatičkoj 18 došlo do incidenta na kojem je, nakon što je tijekom izvođenja valcera u znak protesta veliki župan Ivan Kukuljević Sakcinski počeo fučkati, ađutant bana Šokčevića, uvrijeđeni potpukovnik Ludwig Wocher izazvao Kukuljevića na dvoboj. Nakon velikih pritisa u javnosti, do njega ipak nije došlo.⁸⁰ Vjerojatno nije došlo ni do dvoboja 1896. između samog bana Khuena i saborskog virilista Pavla Raucha, koji je unatoč pripadništvu Narodnoj stranci oštrim riječima kritizirao bana, uvrijeđivši ga u govoru i na osobnoj razini.⁸¹ Pavlu Rauchu to je bio prvi od ukupno tri navrata kada je trebao sudjelovati u dvoboju, no niti jedan se od njih na kraju nije održao.

Dva vjerojatno najpoznatija dvoboja u hrvatskoj javnosti s kraja 19. stoljeća uključivali su predstavnike režimske stranke, čak i Zemaljske vlade: radi se o duelim Izidora Kršnjavog i Milana Pavlovića (1885.) te Nikole Crnkovića Dolskog i Nikole Tomašića (1895.). U prvom slučaju radilo se o sukobu pristaše vladajuće Narodne stranke i Stranke prava. Ishodište su bile saborske rasprave 1884./1885. koje su u više prigoda prilikom verifikacije mandata narodnjaka Vase Paukovića njegovu čast dovodile u pitanje, što je, unatoč činjenici da je Paukovićev mandat na kraju potvrđen, kulminiralo rješavanjem sukoba izvan sabornice. Pritom treba istaknuti da pozivanje na čast, poštenje, dostojanstvo, zatim povrede časti ili prozivanje za kukavičluk nisu neuobičajeni diskurs vladajuće stranke ili pravaške oporbe u sabornici. U dvoboju Pavlović – Pauković isprva Izidor Kršnjavi, poput Steve Popovića kao i Davida Starčevića s druge strane, figurira tek kao sekundant, koji se često nazivaju i "djevcima". Kršnjavi u jednom dokumentu opisuje: "Otišli smo Pavloviću, da ga pozovemo na vitežku zadovoljštinu. Ja sam govorio. Pavlović je odgovorio, da Pauković nije sposoban tražiti ili dati vitežku zadovoljštinu",⁸² čime se aktiviralo pravilo po kojem je netko od sekundanata u (novoj) obrani časti morao odgovoriti, dakako novim dvobojem: tako su Kršnjavi i Pavlović istupili u dvoboj pištoljima,⁸³

⁷⁹ *Narodne novine*, "Porotna razprava", br. 232, 9. 10. 1890., str. 4–5.

⁸⁰ Nikola Urica, Kako je postala "unija" između Hrvatske i Ugarske, Zagreb 1905., str. 32.

⁸¹ Iskra Iveljić, *Anatomija jedne velikaške porodice – Rauchovi*, Zagreb 2014., str. 53.

⁸² Arhiv za likovne umjetnosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb (dalje: Arlikum HAZU), Ostavština Kršnjavi K11-f1, "Velečasni oče...", str. 2.

⁸³ Kršnjavi je doduše, kao dobar mačevalac, tražio isprva dvoboj sabljama. On piše: "Ja sam uslijed toga izazvao Pavlovića na dvoboj i to na sablje u nakani da protivnika samo ranim. Ja sam naime vješt u mačevanju. Pavlović je izjavio, da se ne zna mačevati. Na to sam ga izazvao na pištolje." (Isto, str. 2).

koji je završio bez posljedica za jednog i drugog.⁸⁴ Međutim, činjenica da je Kršnjavi, kasnije visoki dužnosnik, predstojnik Odjela za bogoslovlje i nastavu, sudjelovao u tom dvoboju pratila ga je i izazivala kritike kod političkih oponenta, a naročito klerikalnih struja. Bilo je i konkretnih posljedica: na neko vrijeme je – kako su nalagale odredbe Tridentskog koncila – ekskomuniciran iz Katoličke crkve,⁸⁵ što je vjerojatno predstavljalo i oblik osvete radi njegova političkog prelaska iz Strossmayerova tabora među redove režimske Narodne stranke. Koliko se u deset godina atmosfera promijenila, odnosno koliko se iz afere dvoboja Kršnjavi – Pavlović naučilo, pokazuje drugi slučaj koji se odvio među političarima iste, režimske Narodne stranke. Nakon što je Crnković u javnosti uvrijedio Tomašića, ovaj ga je izazvao na dvoboj. Udaljen od javnosti, upriličen je kod Kaniže, kako bi se izbjegao crkveno-politički skandal, iako sam događaj nije promakao kritikama oporbenog tiska.⁸⁶ U oba slučaja viteška je čast ključni pojam kojim se sudionici duela opravdavaju, odnosno radi koje tvrde da je do nasilja moralo doći.

Indikativno je ipak da niti jedan od dva spomenuta dvoboja nije završio fatalno. Iako se dakle oko 1900. godine još uvijek ginulo u dvobojima, ipak se postupno nekim situacijama pristupa razumnije, pa su tako incidenti u kojima su vojnici u pijanom stanju počinili određenu radnju ili rekli nešto što je dovodilo nečiju čast u pitanje uglavnom završavali bez poziva na dvoboj.⁸⁷ Na promjenu je dodatno utjecala tzv. afera Tacoli – Ledóchowski iz 1900. godine, koja nije samo proširila osudu dvoboja u javnosti, nego je i izravno utjecala na osnivanje konkretnih liga protiv dvoboja, prvo na području Austrije, a nedugo potom i u Ugarskoj. Njihova svrha bila je među ostalim pronalaziti mirna rješenja određenih sporova, bez upotrebe oružja.⁸⁸ Sve je to utjecalo izravno na postupno opadanje popularnosti dvoboja kao učestalije prakse. Tako su se sve češće i u hrvatskim tiskovinama počeli javljati pot-

⁸⁴ U svojem jedinom do sada poznatom zapisu o dvoboju, Kršnjavi piše: "Pobili smo se u Maximiru. Pucali smo, sekundanti nabili su pištolje prejako da se ciljanje učini nesigurnim. Meni je uslijed toga pištolj izletio iz ruke pa me je kokot pogodio u čelo. Srećom je tvrdi šešir ublažio udarac. Pištolja mojega protivnika je zatajila. Ja sam se izjavio spreman da se ponovno postavim na metu pa nek protivnik još jedanput odapne – na mene. Sekundanti su protiv toga prosvjedovali da se stavim ponovno na metu jer da sam zadovoljio zakone dvoboja tim što sam se jedanput izvrgnuo pogibeljnosti. Ako je protivnikova pištolja zatajila tomu ja nisam kriv. Pavloviću su odredili nek da opadne u zrak nek se uvjeri da je njegov pištolj bio korektno nabijen. On je to učinio te ispalio svoj pištolj. Dvoboj se je dakle svršio da nije bilo krvi. Budući da je viteškoj zadovoljštini udovoljeno bilo, mi smo se, protivnici, pomirili." (Isto, str. 2–3).

⁸⁵ Usp. Mato Artuković, Izidor Kršnjavi kao brodski zastupnik u Hrvatskom saboru 1884.–1887., *Scrinia Slavonica*, sv. 6, Slavonski Brod 2006., str. 231; Ivan Tomljenović, Reakcije hrvatskih novina i crkvene reakcije na dvoboj između narodnjaka Izidora Kršnjavoga i pravaša Milana Pavlovića 1885., *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 53, Zagreb 2021. (u tisku).

⁸⁶ Prema: Branko Ostajmer, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883. – 1903.*, Zagreb 2018., str. 186.

⁸⁷ Usp. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 104.

⁸⁸ Andrej Studen, Kodeks časti na slovenskem pred prvo svetovno vojno, *Acta Histriae*, sv. 8, br. 1, Kooper 2000., str. 311–312. Vidjeti također: Nataša Starič – Sebastjan Hribar, Dvobojna afera Tacoli-Ledochowski, *Zgodovina za vse*, br. 6, sv. 2, Celje 1999., str. 57–66.

pisani ili urednički tekstovi koji su praksu dueliranja kritizirali iz različitih pozicija. Osim kritike iz vjerske perspektive tako se naročito ističe modernistička kritika mladih intelektualaca. Većeslav Vilder u *Hrvatskoj Misli* 1902. piše o “sredovječnim ostatkom”, “praznovjerju” i “karikaturi” viteštva koja je u svojoj civilizacijskoj srži antimoderna i predstavlja refleksiju antikvarnog duha.⁸⁹ Upozorava kako se radi o “športu” koji se nije samo ograničio na “skupinu praznih lutaka”, dakle “naših talmi aristokracija”, već prijeti da postane učestalija pojava kod đastva, odnosno inteligencije te nastoji na temelju biblijsko-vjerskih i građanskih argumenata objasniti kako dvoboj ne simbolizira “vitešku zadovoljštinu”, već naprotiv pogibeljnu igru na sreću i neracionalno praznovjerje.⁹⁰ Odbacujući dvoboj kao anakronizam, Vilder nastoji ukazati da moderno doba iziskuje i moderno promišljanje života, pa i pustolovnosti, neustrašivosti i vrlina općenito.⁹¹ Slična argumentacija protiv dvoboja zastupa se i na stranicama *Agramer Zeitung*, *Obzora* ili mladenačkog *Svjetla* oko 1900. godine, a tragovi opisa prakse nalaze se u hrvatskoj književnosti – kod Ante Kovačića, Milana Begovića, Miroslava Krleže, Augusta Cesarca i drugih autora.

“Žig infamije – neizbrisiv žig blamaže”

Kako se dakle to sve uklapa u slučaj “saborskog vritnjaka”? Mirjana Gross piše da je nakon njega “započela igra u kojoj je pravašima, bez obzira na teške posljedice, bilo najvažnije objaviti svijetu da je Khuen dobio nogom u tur u nadi da on, zbog tadašnjeg kodeksa časti, neće moći ostati banom. To bi bio najveći uspjeh koji su pravaši u tom režimu mogli postići”.⁹² Međutim, prema svemu sudeći nije se radilo o unaprijed dogovorenom scenariju, već različitim razinama reakcija. Odluka o prijenosu komorskih spisa nije naišla na odobravanje većeg dijela saborskih zastupnika, pa su se tako predstavnici hrvatskog plemstva koje je predvodio grof Pavao Drašković dogovarali u Trakošćanu o zajedničkom istupu protiv bana.⁹³ Međutim, do prave eskalacije u sabornici ili kako se kasnije nazivalo – “gungule” i “škandala”, došlo je kada je, replicirajući barunu Jovanu Živkoviću, ban Khuen-Héderváry izgovorio riječi (prema službenom saborskom stenogramu): “Što se pako tiče posjeda [arhivskih spisa, op. a.] [...] da je bila u faktičnom posjedu zemlja preko 35 godina, to znamo svi, to ne mogu niti ja poreći. Ali da li je to bio pošten posjed, kao što je

⁸⁹ Vilder tako navodi primjerice: “Koliko smo prožeti i ravnani u svom djelovanju tim od nas svagdje – in theoria – osudjivanim sredovječnim duhom ! Koliko još ima u nama praznovjerja, slijepe vjere, koliko nesnosljivosti prema uvjerenju drugoga, koliko formalnog viteštva, poze, premda uz – različito obrazloženje !”. Većeslav Vilder, “Dvoboj”, *Hrvatska misao: smotra za narodno gospodarstvo, književnost i politiku*, br. 12, Zagreb 1902., str. 357–358.

⁹⁰ Isto, str. 360–361.

⁹¹ Isto, str. 365.

⁹² Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 492.

⁹³ Velimir Deželić, *Kakvi smo bili? Zapisi mojoj unučadi*, knj. 1, Zagreb 2011., str. 373.

to označio g. predgovornik, o tom bi ja podvojio [...]”⁹⁴ U stanju potpunog nereda, buke i različitih povika o “sramoti” koja je izrečena, čini se da je predsjednik sabora Mirko Hrvat proglasio Davida Starčevića isključenim iz rada sjednice. Pod takvim su se uvjetima ban i predsjednik sabora očito odlučili povući (najvjerojatnije ni službeno ne prekinuvši, tj. odgodivši sjednicu). Prilikom banova izlaska došlo je i do “vritnjaka”, o čemu službeni saborski stenogram ne daje nikakve informacije. Indirektan, ali zanimljiv zapis Velimira Deželića opisuje događanja ukratko: “Khuen se upućuje da izađe iz sabornice. Neki ga vladinovci prate. Netko viče: ‘Držite tata!’ Drugi: ‘Izbacite ga iz hrvatskog sabora i Hrvatske!’ Héderváry je pospješio korake. Raspored je namještaja u dvorani takav da mora preći ispred klupa ljevice. Oporba je već na nogama. [...] Dr. David Starčević snažnom rukom hvata Khuena za rame, no on se izmače. Senjanin Josip Gržanić koji je najbliže, dosiže Khuena nogom i pogađa ga u najdeblje meso. Književnik Eugen Tomić staje na klupu i proglašuje sabornici i galeriji: ‘Tat je izbačen! Ti si, narode, dobio zadovoljštinu!’ Bivši ban, ‘kavalir’ Pejačević izriče glasno: ‘Sada je on kao ban nemoguć!’”⁹⁵ Mirjana Gross dalje piše kako se već u nastavku rasprave o arhivskim spisima, dan nakon “vritnjaka”, prosvjedovalo protiv lažno sastavljenog zapisnika, koji je izostavio svaki spomen događaja.⁹⁶ Oporbeni su zastupnici imali primjedbe odmah na, vrlo vjerojatno grubo redigiran, službeni zapisnik – glavna među njima je upravo nenavođenje udarca koji je dobio ban. Pritom odzvanja primjedba Jakova Radoševića, koji banovu izjavu interpretira kao *uvreda* državnosti, a reakciju – udarac u stražnjicu – *obranu časti* hrvatskog naroda. Radošević govori naime: “[...] u zapisniku ne stoji čin opisan, kako je hrvatski narod ustao na obranu svoje časti i kako je onu osobu, koja je povriedila hrvatski narod i kralja, upravo dostojanstvenim načinom kaznio, tim, što ga je faktično izturalo iz ove sabornice [...]”⁹⁷ Takav udarac bio je najveća uvreda koju je itko

⁹⁴ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske Slavonije i Dalmacije, godina 1884. – 1887.*, sv. 1, Zagreb 1887., str. 848.

⁹⁵ Deželić, *Kakvi smo bili?*, str. 373. Zanimljivo je usporediti pritom Deželićev zapis i službeni stenografski zapisnik o događanjima neposredno nakon što je ban Khuen izgovorio rečenicu u kojoj u pitanje dovodi način na koji su komorski spisi došli u hrvatski posjed. Deželić piše: “Na ove Khuenove riječi nastala je u sabornici zaglušna vika i buka. Dr. David Starčević svoje je glomazne ruke upro u Khuena i viknuo orijaškim glasom: ‘Jeste li točno čuli što je rekao ovaj otimač?! Windischgrätz je u ime kraljevo vratio iz Pešte naše hrvatske spise! Sramota je da ban kaže kako sumnja o poštenom našem posjedu!! [...] Čuju se povici s raznih strana: ‘On nas vrijeđa! Hrvati ne posjeduju ništa nepošteno! Neka opozove! On je nepošteno oteo naše! Tat! Van š njim! Nedostojan je da bude hrvatskim banom!’” Deželić, *Kakvi smo bili?*, str. 371. S druge strane u saborskom zapisniku piše: “(O! O! O! To je škandal. Silna buka i vika na ljevici. Predsjednik zvoni. Dr. David Starčević pokazujući na bana: Ovo je buntovnik! Ovo je otimač! Jeste li ga čuli, kako se vlada? Da sam ja to rekao, što je rekao on, reklo bi se da sam ne lojalan.” [...] Dr. David Starčević viče: Sram vas bilo s takovim banom. Dakle što kralj radi, to je ne pošteno? Windischgrätz je u njegovo ime radio. Sramota, da to ban kaže. [...] članovi ljevice izlaze iz klupah vičuć: To je sramota! Van š njim! [...] Ban sramoti ovu zemlju! Nepoštenjak! Ovoga bi trebalo van [...]” *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske Slavonije i Dalmacije*, str. 848.

⁹⁶ Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 492.

⁹⁷ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske Slavonije i Dalmacije*, str. 850.

mogao primiti – po vojnoj klasifikaciji uvreda, lagane su bile npr. ako je netko preduo bio okrenut leđima drugoj osobi na zabavi, srednje uvredljive su bile one kada bi se nekoga nazvalo "idiotom" ili drugim psovkama, a udarci ili pljuske ulazile su u red teških uvreda – čak i ako se radilo samo o simboličkim izjavama, poput one: "smatrajte se pljusnutim!" – tražile su zadovoljštinu u dvoboju.⁹⁸

Na saborskoj ljevici pravaški su zastupnici pak inzistirali na tom da riječi bana Khuena moraju biti unesene u zapisnik, jer su predstavljale višestruku uvredu časti. Osim što je naime izjavom da je upitno kako su spisi došli u hrvatski posjed u pitanje doveo poštenje i čast naroda u pitanje, dakle naciju, pravaši su zastupali tezu da je okaljao i čast konkretnih protagonista prijenosa komorskih spisa: bana Jelačića koji je zatražio preuzimanje spisa i feldmaršala Windischgrätza koji je u službi vladarskog namjesnika u Ugarskoj to odobrio. Dovođenjem časti visokih vojnih dužnosnika u pitanje, koji su u službi cara Franje Josipa, doveden je neizravno – smatrali su, i vladar u pitanje, još jednom nastojeći naglasiti dramatičnost sukobljenih strana i lojalnosti iz revolucionarnih godina 1848./1849.⁹⁹ Radilo se međutim o istom onom vladaru koji je u rujnu iste godine tijekom posjeta Požegi i Brodu izjavio da pravaši provode "terorizam".¹⁰⁰ O istom vladaru koji je čvrsto podupirao misiju grofa Khuena da na području Banske Hrvatske učvrsti dualizam i da zemlju nakon 1883. godine umiri.

Zemaljska vlada i ban su se, pak, svim silama trsili uvjeriti javnost da do toga uopće nije došlo. Razmotrivši prevladavajući mentalitet i kodeks časti, ovaj razvoj događaja ne čudi. Udarivši bana, i to ni manje ni više nego nogom u stražnjicu, Josip Gržanić ga je lišio ne samo njegove časti, već i muževnosti. Kako je dakle moguće da jedna tako ponižena osoba obnaša čast bana? Naročito, ako prihvatimo tezu Petra Korunića da je upravo u nastanku hrvatske moderne države među ključnim institucijama koje su nosioci tradicije upravo i *banska čast* kao nepobitan element koji je odredio hrvatski identitet.¹⁰¹ Ovdje je zanimljivo što Khuen nije, iako je to po svim društvenim pravilima bilo izvanredno nužno, pozvao Gržanića na dvoboj i time obranio svoju čast. Razlog tomu može biti dvojak: prvi, da Gržanića nije smatrao gospodinom i ravnim sebi. To je vjerojatno, jer iako je Gržanić po svim pravilima bio gospodin – sin senjskog trgovca sa završenom Pravoslavnom akademijom u Zagrebu,¹⁰² te unatoč tomu što je bio zastupnik istoga onog Sabora kojim je Khuen predsjedao, on ipak nije

⁹⁸ Deak, Chivalry, str. 10–11.

⁹⁹ Najjasnije je tu misao formulirao David Starčević kada je izjavio: "[k]ad je Hedervay (sic) rekao, da ono nije naše i poriče pošten posjed [...] time je rekao, da je ban Jelačić nepošteno spise donio od Magjara; tim je rekao, da je Windischgrätz, namjestnik Nj. Veličanstva, nepoštenim načinom predao Hrvatskoj spise. [...] Vi uvijek iztičete lojalnost hrvatskoga naroda prema kralju: medju vama ima, koji su u vojsci služili, ja vas pitam, kako možete proglašiti čovjeka, koji je u vojsci bio i vama predao one spise nepoštenim?", *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske Slavonije i Dalmacije*, str. 850.

¹⁰⁰ Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 486–487.

¹⁰¹ Petar Korunić, *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije. Nacija i nacionalni identitet*, Zagreb – Slavonški Brod 2006., str. 169, 190.

¹⁰² Mira Kolar, Senjanin Josip Gržanić, pravaški političar, u obnovi Senja i Hrvatske, *Senjski zbornik: prilozima za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, sv. 22, br. 1, Senj 1995., str. 270.

bio plemenita roda. No takva argumentacija ipak ne daje odgovor na postavljano pitanje u potpunosti. Ostaje druga, puno vjerojatnija mogućnost – Khuen-Héderváry je shvaćao da bi pozivom na dvoboj, a time i priznavanjem događaja, makar i obranio svoju čast, morao biti smijenjen ili bi u najmanju ruku izašao kao politički gubitnik – možebitna je sramota prevelika,¹⁰³ a dvoboji su ipak bili zabranjeni. Umjesto toga se ban, izvrstan *real*-političar, okreće makijavelističkim metodama i jednostavno nije će ikakav napad te progoni kako počinitelje tako i sve koji tvrde da se “vritnjak” zbio. Pritom kao “štit”, odnosno potvrdu da se incident nije ni dogodio koristi pristaše iz vlastite stranke: među ključnim svjedocima javio se i Izidor Kršnjavi, “prebjeg” na režimsku stranu (početke stručne i političke karijere duguje Strossmayerovu patronatu), koji je na sudu pod zakletvom izjavio kako nije došlo do nikakva fizičkog kontakta, što vrlo vjerojatno ipak nije istina, a čime je zapečatio sudbine Davida Starčevića, Josipa Gržanića i Grge Tuškana.¹⁰⁴ O tom koliko je važno bilo Khuenu “vratiti čast” da bi obnašao bansku dužnost govori i podatak kako mu je nedugo nakon “incidenta koji se nije dogodio” sam car dodijelio Red željezne krune prvog stupnja, tim postupkom potvrđujući banovu čast.¹⁰⁵ Josip Horvat s pravom je taj potez interpretirao kao dokaz da mnogo jače od Tisze i Budimpešte, iza hrvatskog bana stoje vladar i bečki dvor.¹⁰⁶

Povrijeđen ponos, umjesto dvobojem, ban je liječio montiranim sudskim postupcima. Tražilo se izručenje ne samo glavnih aktera cijele te priče, već i npr. Jakova Radoševića, koji je u *Slobodi* napisao članak u kojem se tvrdi istinitost vritnjaka, Grge Tuškana koji je taj članak dalje širio, Eugena Kvaternika koji je odmah po činu obavijestio galeriju o njemu, urednika *Obzora* Klementa Božića zbog širenja navodno lažnih vijesti.¹⁰⁷ Optužbe su bile krajnje nelogične, sudilo se za postupke koji navodno nisu ni počinjeni. U parnici u kojoj se sudilo za nasilje, Gross primjećuje, “zadaća je suda bila dokazati da se udarac nogom nije dogodio.”¹⁰⁸ Treba opaziti konstrukcije tih optužbi: da se htjelo navaliti na bana i nanijeti mu “žig infamije – neizbrisiv žig blamaže.”¹⁰⁹ Umjesto o izgubljenoj časti i uzdrmanom političkom položaju, u novinama diljem Monarhije osvanula je posve iskrivljena slika o nasilju u hrvatskom saboru, fizičkim nasrtajima na bana ili neobuzdanoj oporbi.¹¹⁰ Austrijski humoristički tisak satirizirao je ponašanje obje strane gotovo podjednako: liberalni *Figaro* je komično ustvrdio kako

¹⁰³ Fran Folnegović u saboru podnosi prijedlog: “S razloga, što je u jučerašnjoj sab. sjednici gosp. grof Khuen Hedervary, jer je je ponizio bansku čast i uvriedio narod sa banske stolice, ponižen javno žigom infamije; s razloga, što ovako obružen javni službenik na čelu zemlje, niti časti krune, niti, niti probitkom naroda zadovoljavati može”, *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske Slavonije i Dalmacije*, str. 851.

¹⁰⁴ Branko Ostajmer, *Kako sam postao Magjaron* – tri godine u životu Izidora Kršnjavoga (1883. – 1885.), u: *Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj*, ur. Ivana Mance – Zlatko Matijević, Zagreb 2015., str. 37.

¹⁰⁵ Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 497.

¹⁰⁶ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, knj. 1, Zagreb 1990., str. 215.

¹⁰⁷ Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 497–498, 502.

¹⁰⁸ Isto, str. 500.

¹⁰⁹ Citirano prema Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 500.

¹¹⁰ Usp. *Die Presse*, “Von den Oppositions-Parteien”, br. 277, 8. 10. 1885., str. 3; *Neue Freie Presse*, “Der Landtags-scandal vom 5. October”, br. 7651, 15. 12. 1885., str. 2.

su “Starčevićanci” sebe same “izludili” jer “vjeruju da su samo oni, tako uvrijeđeni, kako su i sami vrijeđali, imali pravo ostati” na vlasti,¹¹¹ dok je tjednik *Der Floh* objavio rugalicu u kojoj piše da će ban možda “uz pogrdu i sramotu” napustiti Hrvatsku, ironizirajući nedvojbeno i očekivanja oporbe i Khuenov položaj nakon incidenta.¹¹²

Ni prvi ni zadnji put se u tijeku dugog banovanja Khuen-Héderváry pokazao snalažljivim realnim političarom bismarckovskog tipa. U kojoj je mjeri ban relativno shvaćao viteške pojmove časti pokazuje jedan incident iz 1888., koji spominje Kršnjavi. U sukob je ban došao s grofom Oršićem kada, po svemu sudeći, nije realizirao obećan dogovor oko političke kandidature grofa, pa mu se ovaj obratio pismom u kojem ga optužuje za kršenje riječi. Neuspjeli Khuenov manevar da preko Levina Raucha umiri grofa Oršića nije uspio, dapače, ovaj je u novom obraćanju banu napisao da je kukavica te svoje pismo razmnožio i podijelio uglednicima. Nato je ban iskoristio mrlje iz Oršićeve prošlosti u svoju korist te ga putem suda časti proglasio “nesposobnim da dade zadovoljštinu”. Kako bi se po svemu sudeći takvog glasa oslobodio, Oršić je nedugo potom u Budimpešti izazvao incident s grofom Stjepanom Erdödyjem nakon kojega ga je ovaj morao izazvati na dvoboj. Duel je završio bez stradavanja, ali kako zaključuje Kršnjavi, glavni cilj je postignut – Oršić je dokazao “kako je sposoban da dade zadovoljštinu” i navodi nadalje: “[b]an je time, prema viteškim pojmovima, dospio u nezgodnu situaciju”.¹¹³ Khuen se međutim nije previše obazirao na te kategorije.

Saborski vritnjak događaj je koji kao niti jedan drugi u hrvatskoj povijesti pokazuje pravo značenje i doseg moći časti. Oduzevši banu njegovu, vraćena je Hrvatskoj – narodne mase pozdravljale su ovaj čin i slavile njegove aktere, u listovima se tiskaju prigodne šale, napisana im je pjesma, izrađivane su prigodne memorabilije.¹¹⁴ Iako cijeli događaj nije imao povoljan ishod, dapače je učvrstio Khuenov položaj i dao mu povoda da se s oporbom i njihovim popularnijim predstavnicima surovo razračuna, do danas je ostao važan, slavan i slavjen u kolektivnom pamćenju. Khuen-Héderváry, koji je, oporba je smatrala, ponižavao državu kojom je banovao, sam je ponižen jednim udarcem nogom. Tim činom on je duboko osramoćen, a njegova muškost poništena. Pozicije su se na trenutak barem u glavama naroda promijenile: ponižavan, čizmom svojeg tribuna ponizio je ponižavatelja, oduzeo mu ono najvrjednije što muškarac ima – čast. U Austro-Ugarskoj Monarhiji s kraja 19. stoljeća čast igra jednako važnu ulogu kao i stoljećima ranije, ali politika je ipak čvrsto u sferi realnog. U tadašnjoj političkoj situaciji, kada hrvatski oporbeni političari gotovo da nisu imali imalo utjecaja na smjer vođenja države, promjenu je potencijalno moglo donijeti samo ono snažnije od tadašnje premrežene i oportune elite, a to je duboko usađeni kodeks i mentalitet časti – ili se barem tako mislilo.

¹¹¹ Figaro, “Neueste Nachrichten”, br. 42, 17. 10. 1885., str. 3.

¹¹² *Der Floh*, “Graf Khuen-Larifari”, br. 44, 1. 11. 1885., str. 2.

¹¹³ Iso Kršnjavi, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, prir. Ivan Krtalić, Zagreb 1986., str. 11.

¹¹⁴ Smiljanić, Saborski “vritnjak” Karoly Khuen-Hedervaryju, str. 24–26.

Filip Šimetin Šegvić – Antea Tokić

Culture of Honour and Violence: Development and Reflection in the Case of “Parliamentary Butt Kick”

Summary

On 5 October 1885, during a heated debate in the *Sabor* (Croatian Diet) regarding the transfer of archival materials from the National Archive in Zagreb to Budapest which caused the so-called “Archival affair”, an important incident occurred, firmly established in Croatian collective memory. Debate and uproar in the *Sabor* culminated when a parliamentary opposition member, Josip Gržanić, kicked Ban Károly Khuen-Héderváry in the posterior. In a period where such a severe violation of honour demanded satisfaction in the form of a (illegal, but nevertheless standard) duel, it may seem unclear why the ban did not demand satisfaction. In this paper, the aforementioned incident is taken as a starting point for questioning the longevity and/or change of concepts of honour and the mentality of the 19th century. By applying a socio-historical and anthropological analysis on the history of male honour, its social position and evolving concepts are explained, which leads to the explanation of the opposition’s celebration of the incident, as well as the efforts of the ruling party and the ban to cover it up. In the clash of the still-present culture of chivalrous honour (whose power could drive the disgraced ban from his position) and the power of *Realpolitik*, the latter takes precedent.

Key words: honour, culture of violence, ban, “Parliamentary Butt Kick”, the nineteenth century

